

ДО ПИТАННЯ ПІДТРИМКИ І РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ В УКРАЇНІ

TO THE ISSUE OF SUPPORT AND RESOCIALIZATION OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS IN UKRAINE

Мунько А. Ю.

Кандидат наук з державного управління,
доцент кафедри менеджменту, публічного управління та адміністрування,
Дніпровський державний аграрно-економічний університет,
м. Дніпро, Україна
ORCID: 0000-0001-6651-9970

Горбатенко А. П.

Здобувачка вищої освіти,
Дніпровський державний аграрно-економічний університет,
м. Дніпро, Україна

Садиченко А. В.

Здобувачка вищої освіти,
Дніпровський державний аграрно-економічний університет,
м. Дніпро, Україна

Anna Munko

Candidate of Public Administration,
Associate Professor at the Department of Management,
Public Management and Administration,
Dnipro State Agrarian and Economic University,
Dnipro, Ukraine

Anna Horbatenko

Student,
Dnipro State Agrarian and Economic University,
Dnipro, Ukraine

Anna Sadychenko

Student,
Dnipro State Agrarian and Economic University,
Dnipro, Ukraine

У статті досліджуються шляхи удосконалення системи підтримки та ресоціалізації внутрішньо переміщених осіб в Україні в умовах збройного конфлікту та соціально-економічних викликів. На основі аналізу наукової літератури розкрито зміст категорій «підтримка» та «ресоціалізація» та інтегровано їх для дослідження проблем внутрішньо переміщених осіб. Обґрунтовано необхідність врахування особливостей перебігу стадій ресоціалізації особистості, зокрема ознайомлення з новим середовищем, толерантність, акомодация, асиміляція під час розробки заходів щодо підтримки переселенців. Акцентовується увага на застосуванні комплексного підходу, який включає психологічну, соціальну, економічну та правову підтримку, що забезпечує ефективну інтеграцію внутрішньо переміщених осіб у нове середовище. Підкреслено важливість активної участі переселенців у процесі адаптації, а також роль приймаючих громад у створенні сприятливих умов для ресоціалізації. Узагальнено пріоритетні напрями вдосконалення системи підтримки та ресоціалізації внутрішньо переміщених осіб, включаючи інтеграцію психологічної підтримки, покращення соціальної інтеграції, економічну підтримку та працевлаштування, удосконалення законодавства, підтримку житлових програм, залучення міжнародної допомоги, розширення ролі громадських організацій, покращення інформування та формування комунікаційної стратегії. Визначено важливість створення сприятливих умов для внутрішньо переміщених осіб із боку приймаючих громад, розвитку соціальної інфраструктури та вдосконаленню законо-

давчої підтримки як ключових факторів для успішної інтеграції цієї категорії населення. Системність підтримки внутрішньо переміщених осіб повинна забезпечувати довгостроковий ефект інтеграційних програм накопичувальної дії на загальну стабільність соціальної системи в приймаючих громадах. **Ключові слова:** публічне управління; внутрішньо переміщена особа; війна; адаптація; підтримка; ресоціалізація.

The article examines the ways of improving the system of support and resocialization of internally displaced persons in Ukraine in the conditions of armed conflict and socio-economic challenges. Based on the analysis of scientific literature, the content of the categories "support" and "resocialization" was revealed and they were integrated for the study of the problems of internally displaced persons. The need to take into account the specifics of the stages of resocialization of the individual, in particular familiarization with the new environment, tolerance, accommodation, assimilation during the development of measures to support displaced persons, is substantiated. Emphasis is placed on the application of a comprehensive approach, which includes psychological, social, economic and legal support, which ensures effective integration of internally displaced persons into a new environment. The importance of active participation of immigrants in the process of adaptation, as well as the role of host communities in creating favorable conditions for resocialization, is emphasized. Priority directions for improving the system of support and resocialization of internally displaced persons are summarized, including integration of psychological support, improvement of social integration, economic support and employment, improvement of legislation, support of housing programs, attraction of international aid, expansion of the role of public organizations, improvement of information and formation of communication strategy. The importance of creating favorable conditions for internally displaced persons on the part of host communities, development of social infrastructure and improvement of legislative support as key factors for the successful integration of this category of population was determined. The systematic support of internally displaced persons should ensure the long-term effect of integration programs of cumulative effect on the overall stability of the social system in the host communities. **Key words:** public administration; internally displaced person; war; adaptation; support; resocialization.

ВСТУП

Військові дії, що тривають в Україні з 2014 року, призвели до того, що мільйони українців змушені покинути свої домівки, шукаючи безпеки в інших регіонах країни. Повномасштабне вторгнення росії 22 лютого 2022 р. природньо активізували процеси вимушеної міграції громадян, як зовнішньої, так і внутрішньої. Попри те, що до звичного місця проживання повернулися 4,734 млн осіб, за останніми оцінками Міжнародної організації з міграції фактична чисельність ВПО в Україні становить 3,548 млн осіб [1, с. 2]. Водночас сучасна система підтримки ВПО в Україні стикається з низкою викликів: недостатність правової та фінансової підтримки, труднощі з працевлаштуванням, адаптацією на нових територіях, а також психологічні труднощі, пов'язані з пережитими травмами. Очевидно, що така ситуація вимагає перманентного удосконалення механізмів підтримки та ресоціалізації ВПО із огляду на зміну поточних умов та відповідну трансформацію їхніх потреб та інтересів.

Вагоме з гуманітарного та соціально-економічного погляду питання викликає значний науковий інтерес до проблеми переселення та соціальної адаптації ВПО. Достеменно не вирішеними залишаються аспекти комплексної психологічної, економічної та соціальної підтримки. Це й обумовлює актуальність дослідження з акцентом на пошуку інноваційних рішень для покращення системи підтримки та ресоціалізації ВПО.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ

Спектр досліджень щодо проблем ВПО поступово розширюється з 2014 р. та набув свого піку протягом останніх двох років. У наукових працях розглядаються як психологічні, так і соціальні аспекти адаптації ВПО, а також способи підтрим-

ки та інтеграції цієї вразливої групи населення. Аналізуючи теоретичне підґрунтя звертаємось насамперед до робіт, де всебічно розкривається сутність понять «ресоціалізація» і «підтримка» (В. Бочелюк [2], О. Вознесенська [3], І. Жадленко [2], А. Капська [4], М. Панов [2] та інші). Спираючись на такі базисні дослідження розвиваються теоретичні напрацювання щодо процесу адаптації ВПО в Україні, зокрема аналізуються його психологічні й соціальні аспекти (А. Голотенко [5], Н. Гусак [6], М. Мельник [7], О. Михайлич [8], Л. Нечипорук [9], Т. Семігіна, С. Трухан [6], О. Чуйко [5] та інші), включаючи ключові інтервенції в соціальній роботі із цією категорією населення, спрямованих на активізацію ВПО і зменшення їхньої залежності від соціальних працівників [6]; поглиблюючись до питань ресоціалізації дітей із сімей ВПО, їхніх соціально-психологічних травм внаслідок війни [9]. Психологічні, соціальні та економічні наслідки вимушеного переселення цілком справедливо М. Мельник окреслює єдиним поняттям «життєвої катастрофи» [7], подолання якою вимагає якісних заходів щодо підтримки та ресоціалізації ВПО комплексного характеру, орієнтованих на мобілізацію внутрішньо особистих ресурсів за для відновлення персональної економічної самостійності та соціальної інтеграції.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ

Обґрунтування засад підтримки і ресоціалізації ВПО та визначення шляхів удосконалення відповідної системи в Україні.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Для детального огляду і систематизації досліджень з означеної проблеми здійснено аналіз, синтез і узагальнення наукової літератури.

Ці методи дозволили узагальнити підґрунтя наукових підходів до питання ресоціалізації переміщених осіб та визначити основні напрями його досліджень. Системний підхід використано для дослідження системи підтримки та ресоціалізації як складної соціальної структури, що включає державні, громадські та міжнародні інституції, а також визначення можливих шляхів удосконалення системи підтримки та ресоціалізації ВПО в Україні враховуючи різні аспекти їхнього соціального життя.

РЕЗУЛЬТАТИ

Особа, яка змушена залишити своє місце постійного проживання через соціальні катастрофи отримує статус ВПО. Цей термін широко використовується як у національному, так і в міжнародному законодавстві для позначення особливого правового статусу людини, яка через незалежні від неї обставини опинилася в скрутній життєвій ситуації. У таких обставинах надзвичайно загострюється потреба в ресоціалізації та підтримці цих людей як особистостей та індивідів. Вимушена зміна місця проживання, втрата стабільності та знайомого соціального середовища викликає глибокі зміни в їхньому житті, що потребує цілеспрямованих зусиль для повернення до нормального функціонування в суспільстві. Процес ресоціалізації включає не лише адаптацію до нових умов, але й відновлення внутрішньої рівноваги, пошук нових соціальних ролей і налагодження нових соціальних зв'язків, що є критично важливими для інтеграції в нове оточення та збереження власної ідентичності. Відтак, насамперед звернемось до наукових досліджень, у яких трактуються поняття «ресоціалізація» та «підтримка».

Бачимо, що протягом певного періоду понятійна категорія «ресоціалізація» здебільшого застосовувалась щодо роботи з дітьми та дорослими з девіантною поведінкою, а також із засудженими. Однак, глибокі кризові процеси в Україні призвели до того, що значна частина населення опинилася в стані десоціалізації. Війна з РФ загострила цю проблему, зокрема через зміну культурного середовища та місця проживання вимушених переселенців, що створило нагальну потребу у вторинній соціалізації, тобто ресоціалізації.

Грунтовні підходи до визначення ресоціалізації у її багатоаспектному прояві знаходимо у різних зарубіжних і вітчизняних дослідженнях, зокрема як: процес, що передбачає засвоєння нових норм, цінностей і практик для людей, які змінюють свою соціальну роль (за визначенням групи англійських психологів) [10]; процес відновлення особистісних якостей, необхідних для нормальної взаємодії в суспільстві; засвоєння нових цінностей, ролей та навичок на заміну

попереднім; сукупність заходів, спрямованих на відновлення соціального статусу, втрачених або не сформованих навичок, а також на переорієнтацію девіантної поведінки через залучення до нових, позитивних соціальних відносин і діяльності (за А. Капською) [4, с. 163]; процес змін, під час якого людина засвоює нові моделі поведінки, відмінні від тих, які використовувала раніше, та передбачає адаптацію і заміну попередніх поведінкових зразків на ті, що краще відповідають новим соціальним умовам, які виникли в результаті соціальних змін (за О. Вознесенською) [3].

Під час розробки заходів щодо підтримки ВПО важливо достеменно розуміти не лише сутність ресоціалізації як явища та процесу, а й мати чітке уявлення про стадії ресоціалізації особистості. Це потрібно для повноцінного врахування унікальних характеристик кожної стадії. Тобто нині недостатньо застосовувати єдиний підхід до всіх ВПО. Необхідно попередньо проаналізувати, на хто і на якій із стадій перебуває і на основі дезаггрованих даних про потреби та інтереси цільових груп розробляти відповідні програми та заходи.

Щодо конкретизації стадій ресоціалізації особистості звернемось до напрацювань В. Бочелюка, І. Жадленка та М. Панової, які наводять такі стадії:

1) ознайомлення з новим середовищем – людина знає, як необхідно поводитися в новому середовищі, розуміє основні правила та норми поведінки, але ще не приймає цінності цього середовища на свідомому рівні, продовжуючи дотримуватися власних, раніше засвоєних цінностей та установок, що відрізняються від тих, які домінують у нових умовах;

2) толерантність – відбувається взаємна адаптація між індивідом та новим соціальним середовищем, де обидві сторони виявляють толерантність до відмінностей у своїх системах цінностей та моделях поведінки, а людина починає визнавати право на існування нових норм, але ще не повністю інтегрується в них;

3) акомодация – поступове прийняття основних цінностей нового середовища, коли людина визнає і починає діяти згідно з основними соціальними нормами, прийнятими в новому оточенні, одночасно зберігаючи деякі власні цінності, які частково визнаються та приймаються новим середовищем;

4) асиміляція – відбувається повний збіг систем цінностей індивіда та соціального середовища, тобто людина повністю інтегрується в нове оточення, приймаючи його цінності, правила й норми, як свої, що свідчить про успішну ресоціалізацію [2].

Ще одним базисним поняттям в нашому дослідженні виступає «підтримка» як «дія, пов'я-

зана з підтриманням, тобто те, що надає опору або допомогу комусь чи чомусь, вона також включає те, що додає впевненості, підбадьорює та підкріплює [11]».

Тут принципово зрозуміти різницю змісту термінів «підтримка» і «допомога» для коректного їх використання в наукових розвідках.

Підтримка, на відміну від допомоги, є комплексом цілеспрямованих і систематичних форм взаємодії, спрямованих на розв'язання конкретної проблеми. Її особливістю є те, що тривалість процесу підтримки визначається від моменту виявлення проблеми до її повного усунення. Під час здійснення підтримки значна увага приділяється потенціалу суб'єкта, тобто враховуються його мотивація, навички, досягнення та інші внутрішні ресурси. Це робить підтримку більш індивідуалізованою і довгостроковою, оскільки акцентується на активній участі суб'єкта в процесі розв'язання проблеми.

Допомога, з іншого боку, часто має короткостроковий характер і націлена на задоволення негайних потреб, не завжди зосереджуючись на потенціалі людини чи довгостроковому розв'язанні проблеми. Вона може бути обмеженою в часі та спрямованою на вирішення термінової кризової ситуації, виходячи з можливостей того, хто її надає, і не завжди передбачає глибокий аналіз ситуації або потреб бенефіціара.

Відтак, ухваливши, зазвичай в умовах обмеженого часу, рішення про переселення, що не дає змоги належно підготуватися фізично, матеріально чи морально до зміни місця проживання, ВПО опиняються в умовах «життєвої катастрофи [9]», що супроводжується потоком кризових явищ соціального, психологічного, економічного характеру. Очевидно, що така складна сукупність проблем вимагає реакції з боку органів публічного управління, яка окрім оперативного характеру повинна здійснюватися на перманентній основі із урахуванням змін.

У процесі ресоціалізації ВПО потребують підтримки на кількох рівнях, щоб успішно адаптуватися до нових умов життя та відновити свою соціальну ідентичність. Важливо забезпечити психологічну підтримку, оскільки значна кількість ВПО стикаються зі стресом, тривожністю, посттравматичним стресовим розладом та іншими емоційними проблемами, викликаними вимушеним переселенням та втратою домівки. Також необхідна соціальна підтримка, яка включає надання допомоги в пошуку житла, працевлаштування, доступ до освіти і медичних послуг. Важливим є економічний аспект підтримки. Перед ВПО часто постають труднощі із працевлаштуванням через відсутність можливостей на новому місці або внаслідок втрати професійних контактів. Необхідною для захисту прав пересе-

ленців є правова підтримка і забезпечення їх доступу до соціальних гарантій та послуг.

Разом із тим, доцільно підкреслити, важливість особистої активності, самоконтролю та відповідальності за власне життя для відновлення їхнього психосоціального благополуччя. А. Голотенко та О. Чуйко у цьому контексті зазначають, що соціальна підтримка повинна будуватися на взаємодії між приймаючою громадою, яка надає підтримку, і ВПО, які її отримують. Цей процес повинен включати готовність громади забезпечити умови для успішної інтеграції новоприбулих, а також здатність самих переселенців активно адаптуватися та змінювати свою життєву ситуацію [5].

Отже, спираючись на узагальнені вище базові понятійно-категорійні аспекти та із урахуванням сучасних викликів, які постають перед ВПО в Україні розкриємо ключові аспекти формування та розвитку системи їх підтримки і ресоціалізації.

Інтеграція психологічної підтримки передбачає урахування психологічних травм, які переживають ВПО. У цьому напрямі необхідно створювати програми психосоціальної допомоги, що включають індивідуальні та групові консультації, психотерапію, а також спеціалізовану підтримку для осіб із посттравматичним стресовим розладом. Також зменшенню емоційної напруги та прискоренню процесу адаптації сприятиме запровадження мобільних команд психологічної допомоги та центрів кризової підтримки.

У рамках покращення соціальної інтеграції важливо розробляти програми, які сприяють інтеграції ВПО в нові громади. Це може включати створення місцевих ініціатив та спільнот для підтримки переселенців, організацію культурних і освітніх заходів, що допоможуть переселенцям влитися в соціум, а також забезпечення доступу до якісних соціальних послуг, освіти, медицини та дозвілля.

Одним із ключових аспектів є економічна підтримка та працевлаштування. Ефективні програми професійної перекваліфікації, навчання новим професіям та підтримка підприємництва допоможуть ВПО адаптуватися до нових економічних умов. Розробка механізмів надання мікрокредитів, грантів для малого бізнесу та програми працевлаштування сприятимуть особистій економічній незалежності.

Наскрізним аспектом є постійне вдосконалення нормативно-правової основи, зокрема в частині законодавчого забезпечення прав ВПО, удосконалення процедури отримання соціальних виплат, працевлаштування, доступу до освіти та охорони здоров'я. Модернізації потребують механізми контролю за виконанням державних програм допомоги переселенцям та забезпечення їх соціального захисту.

Одним із головних викликів для ВПО є пошук та забезпечення житла, а отже важлива підтримка житлових програм. Упровадження програм соціального житла або доступної іпотеки для переселенців, а також державні чи міжнародні програми підтримки у розв'язанні житлових питань можуть суттєво полегшити процес адаптації.

Системне залучення міжнародної допомоги та спрямування її на пріоритетні цілі наразі є обов'язковим аспектом, адже глибока економічна криза, масштабні руйнування внаслідок цинічних атак РФ призвели до критичного дефіциту державного бюджету (за підсумками 2022 р. сума дефіциту державного бюджету становила 914,7 млрд грн або 17,6% від ВВП [12, с. 171], а на 2024 р. передбачено дефіцит у розмірі 1,57 трлн грн). Згідно з оцінками експертів Світового банку, Європейської Комісії, ООН та Кабінету Міністрів України розмір прямої шкоди, завданої Україні, сягає понад 135 млрд дол. США [13, с. 27]. Співпраця з міжнародними організаціями допоможе забезпечити додаткові ресурси для програм допомоги переселенцям. Сюди відноситься фінансування проєктів із соціальної адаптації, правового захисту, гуманітарної допомоги тощо.

Активна участь неурядових організацій у підтримці ВПО є важливим елементом системи допомоги, що вимагає розширення ролі громадських організацій на всіх етапах розробки та реалізації відповідних програм (проєктів). Така діяльність може включати волонтерську допомогу, правовий захист, психологічну підтримку, організацію освітніх заходів для ВПО та інші інноваційні рішення.

Система взаємодії ВПО з органами публічного управління різних рівнів потребує розробки комунікаційної стратегії, спрямованої на покращення інформування цільових груп та отримання зворотного зв'язку. Наразі необхідне масштабування та підвищення ефективності комунікаційних кампаній, спрямованих на інформування ВПО про їхні права, можливості щодо отримання соціальних послуг та підтримки, а також про програми ресоціалізації. Це сприятиме швидшому

адаптаційному процесу та полегшить взаємодію з органами публічної влади загалом та із суб'єктами надання публічних послуг зокрема.

ДИСКУСІЯ

Отримані результати дослідження підтверджують важливість диференційованого за стадіями ресоціалізації особистості підходу до розв'язання цієї проблеми. Бачимо, що психологічна, соціальна та економічна підтримка, інтегрована в систему ресоціалізації, сприяє ефективній адаптації ВПО до нових умов життя. Ці результати співзвучні з дослідженнями, які також наголошували на важливості багатокомпонентного підходу та акцентували на особистій активності переселенців у процесі ресоціалізації. У дослідженнях превалює зосередження на окремих аспектах підтримки ВПО, таких як психологічна допомога та соціальна інтеграція через активізацію громад. У цьому дослідженні ми об'єднали ці аспекти в цілісну систему, підкреслюючи взаємозалежність різних форм підтримки зі стадіями ресоціалізації особистості. Підтверджуємо необхідність створення сприятливих умов із боку приймаючих громад, що також відзначали інші дослідники, зосередивши увагу на важливості розвитку соціальної інфраструктури та законодавчої підтримки.

ВИСНОВКИ

Удосконалення системи підтримки та ресоціалізації ВПО вимагає комплексного підходу, який охоплює всі аспекти їхнього життя – від психологічної і соціальної адаптації до економічної підтримки та правового захисту, що є важливим напрямом для забезпечення соціальної стабільності та відновлення психосоціального благополуччя переселенців. Це потребує активної співпраці держави, громад та міжнародних організацій. Лише за умови ефективної взаємодії всіх зацікавлених сторін можна забезпечити успішну інтеграцію переселенців у нові соціальні умови. З цією метою подальші дослідження важливо зосередити на вивченні довготривалих наслідків інтеграційних програм та їхній вплив пролонгованої накопичувальної дії на стабільність соціальної системи в громадах, які приймають ВПО.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Zvit pro vnutrishnie peremishchennia naselennia v Ukraini: opytuvannia zahalnoho naselennia. Raund 16, kviten 2024 [Report on Internal Displacement in Ukraine: Survey of the General Population. Round 16, April 2024]. IOM : official site. Retrieved from https://dtm.iom.int/sites/g/files/tmzbd1461/files/reports/IOM_UKR_GPS_Internal%20Displacement%20Report_Round%2016_UA_June%202024.pdf [in Ukrainian].
2. Bocheliuk, V., Panov, M., & Zhadlenko, I. (2024). Psykholohichni osoblyvosti resotsializatsii osib z osoblyvymy potrebamy [Psychological features of resocialization of persons with special needs]. *Perspektyvy ta innovatsii nauky – Prospects and innovations of science*, 9 (43), 525–541. DOI : [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-9\(43\)-525-541](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-9(43)-525-541) [in Ukrainian].
3. Voznesenska, O.L. (2015). Resursy art-terapii na dopomohu vymushenym pereselentsiam [Art therapy resources to help displaced people]. Kyiv : Human Rights Foundation [in Ukrainian].
4. Kapska, A.I. (2005). Slovnyk-dovidnyk dlia sotsialnykh pratsivnykiv ta sotsialnykh pedahohiv [Dictionary for social workers and social teachers]. Kyiv : UDTSSM [in Ukrainian].

5. Chuiko, O.V., & Holotenko, A.A. (2017). Sotsialna pidtrymka v strukturi osobystisnykh resursiv vnutrishno peremishchenykh osib [The problem of the subjectivity of forced migrants in the context of full-scale war in Ukraine]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka -Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv*, 1 (6), 146–150. DOI : <https://doi.org/10.17721/2616-7786.2018/3-1/1> [in Ukrainian].
6. Semyhina, T., Husak, N., & Trukhan, S. (2015). Sotsialna pidtrymka vnutrishno peremishchenykh osib [Social support of internally displaced persons]. *Ukrainskyi sotsium – Ukrainian society*, 2 (53), 65–72. Retrieved from <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d9d167bd-5f49-4215-9e11-9be44c9737cc/content> [in Ukrainian].
7. Melnyk, M.A. (2015). Suchasni problemy realizatsii trudovoho potentsialu vymushenykh pereselentsiv [Modern problems of implementing the employment potential of internally displaced persons]. *Visnyk Donetskoho natsionalnoho universytetu – Bulletin of Donetsk National University*, 1, 245–248. Retrieved from <https://jvestnik-c.donnu.edu.ua/article/view/315> [in Ukrainian].
8. Mykhailych, O.V. (2023). Sotsialno-psykholohichni osoblyvosti adaptatsii vnutrishno peremishchenykh osib [Social-psychological features of adaptation among internally displaced persons]. *Psykhologhiia ta sotsialna robota – Psychology and Social Work*, 2, 26–34. DOI : <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2023.2.3> [in Ukrainian].
9. Nechyporuk, L.I. (2017). Problema resotsializatsii ditei iz simeï vymushenykh pereselentsiv [The problem of children resocialization from forced in migrants families]. *Onovlennia zmistu, form ta metodiv navchannia i vykhovannia v zakladakh osvity – Updating the content, forms and methods of education and upbringing in educational institutions*, 17, 96–99. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ozfm_2017_17_28 [in Ukrainian].
10. Rose, R., Howley, M., Fergusson, A., & Jament, J. (2009). Mental health and sen: Mental health and special educational needs: exploring a complex relationship. *British Journal of Special Education*, 36 (1), 3–8. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-8578.2008.00409.x>.
11. Busel, V.T. (2005). Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. Kyiv : Perun [in Ukrainian].
12. Munko, A.Yu. (2023). Osoblyvosti upravlinnia derzhavnym borhom Ukrainy do ta pislia vvedennia voiennoho stanu [Features of the public debt management of Ukraine before and after the implementation of marital status]. *Naukovyi visnyk: Derzhavne upravlinnia – Scientific Herald: Public Administration*, 2 (14), 162–180. DOI : [https://doi.org/10.33269/2618-0065-2023-2\(14\)-162-180](https://doi.org/10.33269/2618-0065-2023-2(14)-162-180) [in Ukrainian].
13. Treshchov, M.M. (2023). Finansove zabezpechennia vidnovlennia ta rekonstruktsii Ukrainy u povoiennyi period [Financing of recovery and reconstruction of ukraine during the post-war period]. *Naukovyi visnyk: Derzhavne upravlinnia – Scientific Herald: Public Administration*, 2 (14), 19–40. DOI : [https://doi.org/10.33269/2618-0065-2023-2\(14\)-19-40](https://doi.org/10.33269/2618-0065-2023-2(14)-19-40) [in Ukrainian].